

De Reformatie in Groningen in de zestiende eeuw

Albert van der Kaap

Tot 1594, het jaar waarin Groningen met De Reductie officieel overging tot het protestantisme bleef het katholicisme in Groningen heel de overheersende godsdienst. Maar dat wil zeker niet zeggen dat het protestantisme in de zestiende eeuw in dat gewest helemaal niet doordrong. Er was, volgens Formsma, sprake van een vrijzinnig, gematigd katholicisme met meer of mindere tendensen naar de hervorming, onder invloed van mensen als Wessel Gansfort en Reinier Veldman (beter bekend als Regnerus Praedinius).¹

Deze Wessel Gansfort leefde in de vijftiende eeuw en kan dus alleen al om die reden geen protestant genoemd worden. Hij stond echter wel onder invloed van de Moderne Devotie en studeerde bij de Broeders des Gemenen Levens in Zwolle. Hij verdedigde veel stellingen die vooruit lijken te lopen op het protestantisme. Zo was hij tegen aflaten, mirakelboeken en heiligenverering. Bovendien uitte hij kritiek op de overschatting van de rol en het belang van pausen en concilies. Hij legde vooral de nadruk op gedegen Bijbelkennis.

Praedinius werd geboren in Winsum en studeerde in Leuven. Hij was vervolgens een aantal jaren docent in Groningen, waarna hij ging reizen en o.a. rector was van een school in Erfurt. In 1545 werd hij rector van de Sint Maartensschool in Groningen. Praedinius stond kritisch en ondogmatisch tegenover veel principiële leerstukken en toonde in zijn opvattingen over het avondmaal verwantschap met de opvattingen van Wessel Gansfort. Ondanks zijn kritiek op de kerk bleef hij uitdrukkelijk binnen de Rooms-Katholieke kerk en van Luther moest hij niets hebben. Je zou hem een Bijbelse humanist kunnen noemen die zich achter Erasmus schaarde en voorstander was van een Bijbels christendom. Een groot schrijver was hij niet, gezien de karakterisering van zijn schrijfkunst in het Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek: 'Hij schreef een weinig fraai Latijn en vertoont meer de exclusivistische stijfheid van den gereformeerde prediker, dan den zwier van den humanist.'² Hoewel hij dus zelf deel wilde blijven uitmaken van de katholieke kerk weken zijn standpunten wel dusdanig af van de officiële leer van de kerk dat hij uiteindelijk werd verbannen. Ziekte en zijn dood verhinderden dat dit vonnis ten uitvoer werd gebracht.

Dat er in Groningen al vroeg sprake moet zijn geweest van discussies over godsdienst en dat er een aanhang voor de hervormingsbeweging moet zijn geweest kun je o.a. afleiden uit de verordeningen van stadhouder en hoofdmannen uit de jaren 1531, 1532 en 1533: 'De protestantse leerbegrippen en denkwijzen' hadden hier destijds veel '*uitbreiding erlanghen*', meent Westendorp. Als er geen aanhang was geweest zouden deze verordeningen niet nodig zijn geweest.³

---

¹ Formsma, Wiebe Jannes (1903-1999) (1968). *Het voorspel van de 80-jarige oorlog in Stad en Landen*. Samenvatting van een lezing gehouden voor de historische vereniging 'Stad en Landen' op 21 februari 1968. https://www.groningerarchieven.nl/images/projecten/Voorspel1766_77.1968_web.pdf

² <http://bit.ly/3qj68DA>

³ Westendorp, N. (1832). Bijzonderheden uit de geschiedenis der Hervorming in de provincie Groningen. Groningen: J. Oomkens.

Hoewel het aantal mensen dat sympathiseerde met de Reformatie dus groeide bleven de meesten van hen, volgens Formsma, in de kerk. Soms gingen pastoors naar de nieuwe leer preken zonder uit te treden. Daar werd weliswaar tegen opgetreden, maar vaak weinig succesvol.

Een mooi voorbeeld van zo'n pastoor was Steven Sylvius (1507-1561) uit Leeuwarden. Hij had een vrouw en vier kinderen en ontkende het bestaan van een vagevuur. Hij was tegen het aanroepen van heiligen en had de moed op de kansel te verklaren dat hij geen zekerheid kon krijgen of het sacrament des altaars het lichaam des Heren was. Vanwege die ideeën werd hem het recht ontzegd om missen te lezen.⁴ Hij moest Leeuwarden verlaten en vertrok naar Heidelberg, waar hij in 1559 aan de evangelische theologische faculteit promoveerde. Het jaar daarop werd hij pastoor⁵ van de Martinikerk in Groningen. Toen de bisschop daarop inquisiteurs naar de stad stuurde werden zij tegengewerkt door de magistratuur, die van mening was dat de bemoeienis van de inquisiteurs in strijd was met de stedelijke privileges. De stad had geen bezwaar tegen een ketterse pastoor, maar wilde geen problemen, zo vat Woltjer, de situatie bondig samen.⁶ Volgens hem trad men ook tolerant op ten opzichte van dopers.

Een ander voorbeeld was Marcus van Loppersum. Deze priester was openlijk protestant geworden, maar later tot de oude kerk teruggekeerd. Toen hij daarover door een afgezant van de kerkenraad van Emden was vermaand omdat hij weer de mis las en de hostie liet aanbidden, antwoorde hij: *'De luede wissenalle wol dat dat boese is unde dat men dat moten doen om der overicheyt willen.'* Met andere woorden, hij vond het verstandiger om, in ieder geval naar buiten toe, de schijn van het katholiek zijn op te houden. Van een pastoor uit Groningen werd iets vergelijkbaars gezegd, namelijk dat hij *'howol ein affgoden dener, dennoch de warheit lerende was'*. Een soortgelijk geluid horen we bij de Groningse kroniekschrijver Abel Eppens: *'Die geestelicken venseden aldinck in hoer kerkcken und kerckendiensten'*.⁷

In meer plaatsen in Groningen waren pastoors gevoelig voor het protestantisme, in de woorden van Westendorp: *'De geestelijken veinsden in hunne kerken en kerkdiensten: zij wilden de gemeente niet tot bijgeloovigheden dwingen.'* Maar uit tactische overwegingen maakten zij zich niet schuldig aan verwaarlozing der kerkgewoonten, of van kelken, miskleden, koorkleden, vanen, kaarsen enz. Zij wilden bij een visitatie niet *'breukvallig'* verklaard worden. De werken van Melanchthon, Luther, Calvijn en Bullinger werden echter openlijk gelezen en behandeld en pastoors lieten dat soms openlijk in hun preken blijken. Dit werd door de katholieke commissarissen en de officiaal geduld,

---

⁴ Woltjer, J.J. (1998). 'De zuivering der leer'. Over protestantiserende katholieken en protestanten in Groningen in 1556. Nederlands archief voor kerkgeschiedenis / Dutch Review of Church History. Vol. 78, No. 1 (1998), pp. 1-17 (17 pages). Brill uitgevers. <https://www.jstor.org/stable/24011069>

⁵ Hij behoorde tot de zogenaamde sacramentarisch-humanistische-latitudinaire richting.

<http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/blnp/#source=1&page=369&view=imagePane>

⁶ Woltjer, J.J. (1998). 'De zuivering der leer'. Over protestantiserende katholieken en protestanten in Groningen in 1556. Nederlands archief voor kerkgeschiedenis / Dutch Review of Church History. Vol. 78, No. 1 (1998), pp. 1-17 (17 pages). Brill uitgevers. <https://www.jstor.org/stable/24011069>.

⁷ Westendorp, N. (1832). Bijzonderheden uit de geschiedenis der Hervorming in de provincie Groningen. Groningen: J. Oomkens.

slechts de monniken werd het niet toegestaan. Overtredingen werden met geldstraffen afgedaan en men meende hiermee aan de plakkat en de inquisitie te hebben voldaan.

De hervormingsgezinde gevoelens kwamen uit de scholen op den predikstoel en zoo onder de gemeente. Men was algemeen de Reformatie genegen, meent Westendorp, en leefde in vrede en enigheid. Er was sprake van een rustige religievrede in de Ommelanden.⁸ Formsma is het met hem eens. Aan de vooravond van De Opstand was er noch op politiek, noch op godsdienstig gebied, volgens hem, sprake van onrust of bereidheid tot oproer. In de woorden van de eerdergenoemde Abel Eppens: *'Alenthalven in onze Ommelandt an meesten die hoechste securitiet overall was, und was geestelick, wertlicken in een natuerlicke religioensvrede begroyet, dat men voer persecutie und tyrannie niet vresen hadden, daer men des hoves placaten muchten liggen laten.'*⁹

Na het afkondigen van de bloedplakkat door de Spaanse regering, begon in Friesland een strenge vervolging van kettters. Velen werden tot het vuur, het zwaard en het water veroordeeld. In Groningen en in de Ommelanden daarentegen bleef het vooralsnog tamelijk rustig. Terwijl de wederdopers als de aanhangers van David Joris (een van mijn voorouders), van Batenburg of Sweertgeesten, Menno Simons 'aan lijf en leden' werden gestraft, werden herdoopten uit de stad, in het Gooregt en de beide Oldambten 'slechts' bij halsstraf verbannen. Dat gold overigens ook voor mensen die onderdak boden aan mensen die verbannen waren, niet alleen voor mannen, maar voor de vrouwen, knechten en maagden van verbannen eigenerfden.¹⁰

Hoewel de koning bij zijn vertrek in 1559 naar Spanje, de handhaving van de bloedplakkat strengelijk aanbeval, groeide, volgens Westendorp, de belangstelling in de Hervorming in deze oorden daarna meer en meer aan.¹¹

De Beeldenstorm

De situatie veranderde tijdens en na de Beeldenstorm in 1566. Het centrum van de Beeldenstorm lag weliswaar overduidelijk in de Zuidelijke Nederlanden en de westelijke gewesten, maar liet toch ook zijn sporen na in Groningen. Maar in Stad en Ommelanden had de Beeldenstorm over het algemeen een ander karakter. Er was in de meeste gevallen geen sprake van een spontane actie van woeste plunders, bestaande uit hongerige en tot wanhoop gebrachte arbeiders. Eerder was het een bewuste, min of meer ruwe verwijdering van de beelden geweest, een zuivering van afgoderij volgens de protestantse leer.¹² In de Ommelanden werden in sommige plaatsen wel beelden uit de kerk verwijderd, maar dat gebeurde over het algemeen veel zachtzinniger dan in de rest van de Nederlanden. Veelal werd het door katholieke edellieden zelf gedaan, bijvoorbeeld door Popko Ufkens en Asinge Entens in Saaksumhuizen. In Bedum verwijderde de pastoor de beelden zonder ze

---

⁸ Westendorp, N. (1832). Bijzonderheden uit de geschiedenis der Hervorming in de provincie Groningen. Groningen: J. Oomkens.

⁹ Formsma, Wiebe Jannes (1903-1999) (1968). *Het voorspel van de 80-jarige oorlog in Stad en Landen*. Samenvatting van een lezing gehouden voor de historische vereniging 'Stad en Landen' op 21 februari 1968.

¹⁰ Westendorp, N. (1832). Bijzonderheden uit de geschiedenis der Hervorming in de provincie Groningen. Groningen: J. Oomkens.

¹¹ Westendorp, N. (1832). Bijzonderheden uit de geschiedenis der Hervorming in de provincie Groningen. Groningen: J. Oomkens.

¹² Formsma, Wiebe Jannes (1903-1999) (1968). *Het voorspel van de 80-jarige oorlog in Stad en Landen*. Samenvatting van een lezing gehouden voor de historische vereniging 'Stad en Landen' op 21 februari 1968.

te breken. In Winsum werden wel beelden stukgeslagen, maar ook hier waren sommige beelden in veiligheid gebracht. Ook in Obergum en Eenrum werden beelden door de pastoor uit de kerk gehaald.

In Garsthuizen vond wel een echte beeldenstorm plaats en daar was de familie Tjarda van Starckenborch nauw bij betrokken. De zonen van Barthold en Bawe Frilings verzochten de pastoor in 1566 om de afgoden uit de kerk te werpen. Toen hij weigerde hebben ze een tralie los laten losbreken, zodat een jongetje naar binnen kon kruipen om de deur open te doen. Vervolgens hebben ze de beelden stukgeslagen. Hun moeder, Bawe, dankte God dit te mogen beleven. Om ook zelf iets te doen, sneed ze enige doeken kapot. In Oosternieland heeft Claes van Starckenborch, die al in 1553 in Heidelberg had gestudeerd, met twee helpers, op een zondag voor de mis de beelden vernield.

Toen koning Filips II de hertog van Alva naar de Nederlanden stuurde om orde op zaken te stellen hebben verschillende broers Starckenborch zijn komst niet afgewacht. Zij namen de wijk naar Oost-Friesland. Barthold, hoofdeling in Tinallinge, stierf op 15 april 1573 in het over de grens gelegen Marienwehr op de Valckenhof, waar hij in de kerk werd begraven. Van hem is zijn grafzerk bewaard

gebleven. Hieruit blijkt duidelijk dat hij is gevlucht voor Alva. Zijn goederen worden verbeurd verklaard.¹³

Bartholdus jacet hic sub marmore Tjarda sepultus Starckenburgiaca nobilitate fatus Hic patriam et patrios pro Christo sprevit honores Dum fugit Albani vim rabiemque ducis Nunc pro terrestri patria nova patria coelum est In quo nulla ferus jura tyrannus habet	Hier ligt in een marmeren graf begraven Bartholdis Tjarda Geboren uit het adellijke geslacht Starckenborch Voor volk en vaderland heeft hij de eer van God gewroken Gevlucht is hij voor de woeste hertog van Alva Nu heeft hij het aardse vaderland verruult voor het hemelse vaderland Waarin geen tiran meer rechten heeft
---	--

Ook zijn broer Boite is in Oost-Friesland overleden (1568 in Emden) net als broer Willem die in 1575 in het eveneens in Oost-Friesland gelegen Hinte stierf.

Op de lijst van beschuldigen van de Raad van Beroerten stonden in totaal ruim 200 Groningers en Ommelanders. Velen van hen waren echter, net als de broers Starckenborch, gevlucht. Toch werden enkele timmerlieden die, in opdracht van de magistraat, hadden deelgenomen aan het verwijderen van beelden uit de Broerkerk in Groningen, opgepakt en geëxecuteerd. Van de overige veroordeelden werden de goederen verbeurd verklaard, onder hen waren niet alleen de welgestelden, maar ook schoenmakers, metselaars, wevers enz.

In de Ommelanden keerde men, uit angst, weer op zijn schreden terug, de beelden werden herplaatst of hersteld en er werden in de kerken geen protestantse predikaties meer gehouden. In de Ommelanden weken sommige protestant geworden pastoors uit, maar anderen schikten zich en gingen weer braaf de mis lezen. Maar zelfs in de stad werd de broerkerk teruggeven aan de kloosterlingen. Maar de predikaties buiten de kerk gingen aanvankelijk gewoon door, tot 1 mei toen ook hier een eind aan kwam (1567). Niet lang daarna moest de stad beloven dat niemand school mocht houden of lering doen volgens de nieuw religie.

¹³

<https://www.nazatendevries.nl/Genealogie/NazatenDeVriesWeb/huningaframeset.htm?huninga000047.htm>